

نقدی بر نوآوری‌ها و نارسایی‌های دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک مصوب ۱۴۰۲ در خصوص رژیم حقوقی حاکم بر چک‌های تمام الکترونیک

iD

مهسا
خلیلی

iD
**
زهرا سادات
سید هاشمی

iD
*
محسن
صادقی

| فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی | شماره ۱۱۸ | دوره ۳ | بهار ۱۴۰۵ | ۱۶۵-۱۹۰

<https://doi.org/10.22034/ijts.2026.2077815.4214>

| دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۲۳ | بازنگری: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵ | پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶

کلیدواژه‌ها

چک الکترونیک / دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک / حقوق تجارت / حقوق اسناد تجاری

چکیده

بعد از رواج چک‌های کاغذی به دنبال قانون تجارت ۱۳۱۱ و قانون صدور چک ۱۳۵۵ و متعاقباً پیدایش و شیوع چک‌های نیمه الکترونیک موسوم به صیادی بعد از اصلاحات قانون صدور چک در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰، کمیسیون ابزارهای پرداخت و تسویه بانک مرکزی ایران در سال ۱۴۰۲ و در راستای تبعیت از سیاست فنی ایجاد چک‌های تمام الکترونیک و حذف کاغذ در فرایند ایجاد و صدور چک، اقدام به وضع دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک نمود که برغم اهمیت آن، تاکنون توسط جامعه حقوقی مورد نقد و تحلیل علمی قرار نگرفته است و نقدهای صورت گرفته محدود به مقررات چک‌های نیمه الکترونیک (صیادی) شده است این در حالی است که دستورالعمل مزبور، حاوی نکات ماهوی و شکلی در خصوص این سند تجاری مهم و رایج است و لازم است که برای رفع نسبی این خلا تحقیقاتی بدان پرداخته

Sadeghilaw@ut.ac.ir
seyedhashemi83@ut.ac.ir
khalili.mahsa@ut.ac.ir

*. دانشیار گروه حقوق خصوصی و اسلامی - دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
**. دانشجوی کارشناسی حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.
***. دانشجوی کارشناسی حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران.

■ محسن صادقی، نویسنده مسئول

شود به‌ویژه آن که امروزه برخی بانک‌ها اقدام به صدور و انتشار دسته‌چک‌های الکترونیک کرده‌اند که می‌توان به چکنوی بانک صادرات اشاره کرد و چون این دسته‌چک‌ها، در کنار قانون صدور چک، تابع مقررات دستورالعمل فوق هستند لازم است نوآوری‌ها و نارسایی‌های آن مورد نقد علمی قرار گیرد. برای این اساس، مقاله حاضر با روش کیفی و شیوه توصیفی-تحلیلی در صدد پاسخ به این سوالات است که آیا تفاوت‌های حاکم بر چک الکترونیک در مقایسه با چک کاغذی، به تسهیل روابط ناشی از صدور و گردش چک انجامیده است یا آنکه بر پیچیدگی این روابط افزوده است؟ به‌علاوه با توجه به ویژگی‌های خاص چک الکترونیک-از جمله امضای الکترونیک، ثبت در سامانه‌های بانکی، شیوه صدور و انتقال غیرکاغذی، تضمین‌های پیش‌بینی‌شده و نحوه صدور گواهی عدم پرداخت- این پرسش مطرح می‌شود که قانون‌گذار چه نوع حمایت‌ها و تضمین‌هایی را برای این سند نوین در مقایسه با چک کاغذی در نظر گرفته است؟ همچنین این ابعاد و وجود دارد که آیا «دستورالعمل» به‌عنوان یک دستاورد نوین، می‌تواند به‌طور جامع و فراگیر پاسخگوی تمامی جنبه‌های حقوقی چک الکترونیک باشد یا خیر. فرضیه این نوشتار آن است که متن ما را لایحه برغم برخورداری از چند نوآوری، دارای ایرادات چندی است که می‌تواند رویه قضایی و حقوق اشخاص درگیر با چک‌های الکترونیک را دچار چالش کند. این پژوهش کوشیده است تا ضمن بیان مفاهیم و مبانی موضوع و نقد دستورالعمل، راه‌کارهای مشخص و کاربردی به گروه‌های بهره‌بردار از نتایج تحقیق ارائه دهد. الکترونیک شدن اسناد تجاری گامی در جهت روزآمدسازی حقوق تجارت است که با ثبت دیجیتال، امضای الکترونیکی و تمرکز اطلاعات در سامانه‌های بانکی مانند سامانه صیاد، امنیت، سرعت، شفافیت و قابلیت رهگیری معاملات را افزایش داده و از جعل و دستکاری می‌کاهد. در مقابل، وابستگی به اینترنت و سامانه‌ها، احتمال ضعف در احراز هویت دیجیتال، دشواری استفاده برای افراد کم‌سواد دیجیتال و پیچیدگی اثبات برخی ایرادات در دعاوی، از مهم‌ترین چالش‌های این نظام محسوب می‌شود.

JEL: K22 طبقه‌بندی

A Critique of the Innovations and Shortcomings of the Executive Directive on Electronic Checks

(Enacted in 2023) Regarding the Legal Regime Governing Fully Electronic Checks

Mohsen Sadeghi, Associate Professor at University of Tehran. (Corresponding author)

Zahra sadat seyed hashemi, Students at Faculty of Law and Political Sciences of University of Tehran.

Mahsa Khalili, Students at Faculty of Law and Political Sciences of University of Tehran.

Vol 30, No. 118, Spring 2026

Journal of Trade Studies (JTS)

 <https://doi.org/10.22034/ijts.2026.2077815.4214>

| Received: 14 Nov. 2025 | Revised: 24 Feb. 2026 | Accepted: 25 Feb. 2026 |

Abstract

Following the extensive use of paper checks under the Iranian Commercial Law (1932) and the Law on Issuance of Checks (1976), Iran introduced semi-electronic Sayadi checks through amendments adopted in 2018 and 2021. In continuation of this digitalization process, the Central Bank of Iran issued the Executive Directive on Electronic Checks in 2023 to establish fully electronic checks and eliminate paper-based procedures. Despite the directive's importance, it has not yet received comprehensive legal and academic analysis, even though some banks, including Bank Saderat Iran, have already launched electronic checkbook systems such as Cheknov. This article adopts a qualitative, descriptive-analytical approach to examine whether electronic checks simplify legal relations arising from issuance and circulation or create additional legal complexities. It further analyzes the legal protections and guarantees governing electronic checks, particularly regarding electronic signatures, digital registration, electronic transfer methods, safeguards, and certificates of non-payment. The study also evaluates whether the directive can adequately address all legal dimensions of this modern commercial instrument. The article argues that, although the directive introduces important innovations, it also contains significant shortcomings that may create challenges for judicial practice and the rights of parties involved in electronic checks. The research therefore critically examines the directive and proposes practical legal solutions. The study concludes that electronic checks improve security, transparency, speed, and traceability in commercial transactions through centralized banking systems such as Sayad. However, challenges remain, including dependence on digital infrastructure, weaknesses in digital identity verification, limited digital literacy among users, and evidentiary difficulties in litigation.

Sadeghilaw@ut.ac.ir

JEL Classification: K22

Keywords: Electronic Cheque, Executive By-Law on Electronic Cheques, Commercial Law, Law Of Negotiable Instruments.

Data Availability: The data used or generated in this research are presented in the text of the article.

Conflicts of Interest: The authors of this paper declared no conflict of interest regarding the authorship or publication of this article.

ورود فناوری دیجیتال به ابعاد گوناگون زندگی بشری، نظام‌های حقوقی را ناگزیر ساخته است تا در ساختارها، مفاهیم و قواعد خود بازنگری و روزآمدسازی کنند تا بتوانند پاسخگوی نیازهای نوین جوامع در حال تحول باشند. حوزه اسناد تجاری، به‌ویژه چک که پرکاربردترین ابزار پرداخت و تضمین در روابط مالی و معاملاتی به‌شمار می‌رود، نیز از این تغییرات بنیادین مصون نمانده است. یکی از جلوه‌های بارز این تحول، ظهور مفهوم نوینی تحت عنوان «چک الکترونیک» است؛ پدیده‌ای که با بهره‌گیری از داده پیام‌ها و امضای الکترونیک، ضمن حفظ ساختار کلی نهاد چک، بستر فیزیکی آن را کنار نهاده و امکان صدور، انتقال و وصول چک را در قالبی دیجیتال فراهم ساخته است. اگرچه چک الکترونیک در نگاه نخست به‌عنوان راه‌کاری نوین و فناورانه در جهت رفع مشکلات چک کاغذی به‌نظر می‌رسد، لیکن در مقام اجرا با چالش‌های متعدد حقوقی و فنی مواجه است. دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک، مصوب سال ۱۴۰۲ کمیسیون ابزارهای پرداخت و تسویه بانک مرکزی، به‌عنوان نخستین سند رسمی در این زمینه، درصدد تنظیم ابعاد فنی و حقوقی این ابزار نوظهور بوده است. با این حال، این دستورالعمل پاسخگوی تمام جوانب حقوقی مورد انتظار از نهاد چک نمی‌باشد و کاستی‌هایی از حیث نگارش، ضمانت اجرا و انسجام حقوقی در آن قابل مشاهده است.

نوآوری مقاله حاضر نسبت به ادبیات موجود از آن جهت است که، با وجود توجه به مباحث مرتبط با «چک صیادی» در کتاب حقوق تجارت تألیف دکتر ربیعا اسکینی و سایر اساتید برجسته این حوزه؛ و نیز طرح مباحث چالشی همچون «ظهورنویسی در چک الکترونیک»، تاکنون در منابع علمی و آموزشی به‌صورت اختصاصی به نقد مزایا و نارسایی‌های دستورالعمل چک الکترونیک پرداخته نشده است، لذا مقاله حاضر در قالب سه بخش، به تبیین مفهوم و قلمرو چک الکترونیک و جایگاه آن در ساختار اسناد تجاری؛ نقد دستورالعمل از حیث شکلی و نگارشی؛ و بررسی محتوای ماهوی این دستورالعمل و انطباق یا عدم انطباق آن با اصول حقوق اسنادی تجاری و حقوق تجارت الکترونیک می‌پردازد.

در همین راستا، دو پرسش اساسی در کانون پژوهش قرار دارد: نخست اینکه چک الکترونیک در بستر نظام حقوقی ایران چه ماهیتی دارد و آیا می‌توان آن را همانند چک کاغذی، واجد تمامی مختصات سند تجاری دانست؟ دوم اینکه دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک مصوب ۱۴۰۲ تا چه اندازه توانسته با ایجاد زیرساخت‌های لازم، جایگاه این ابزار را در ساختار حقوق تجارت ایران تثبیت نماید و کمترین میزان ابهام و تعارضی داشته باشد؟ فرضیه‌های نوشتار حاضر آن است که اولاً؛ به‌نظر می‌رسد چک الکترونیک واجد تمامی مختصات سند تجاری بوده و می‌توان آن را در شمار اسناد تجاری به رسمیت شناخت؛ ثانیاً؛ دوم، دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک مصوب ۱۴۰۲، با وجود ایجاد بسترهای اولیه، به دلیل نارسایی‌های مفهومی و تقنینی، به‌تنهایی قادر به تضمین اعتبار و اجرای مؤثر این ابزار در نظام حقوقی ایران به‌نظر نمی‌رسد.

۲. مفهوم و مزایای چک الکترونیک

مطالب این بخش دو قالب دو بند عرض می‌شود: در بند الف، مفهوم و قلمرو چک الکترونیک و در بند ب، مزایای چک الکترونیک مورد اشاره قرار می‌گیرد:

الف) مفهوم و قلمرو چک الکترونیک

چک کاغذی که در نتیجه نیازها و تحولات زندگی بشری، امروزه مورد استفاده قرار می‌گیرد، علی‌رغم وجود مزایای متعددی، از جمله امکان پرداخت بدون نیاز به حمل اسکناس، تسریع در انجام معاملات، تسهیل در پرداخت‌های تهاتری از طریق ظهرنویسی به جای نقدکردن و نیز برخورداری از حمایت کیفری برای دارنده در موارد پیش‌بینی‌شده در قانون صدور چک، با چالش‌ها و هزینه‌هایی نیز همراه است. از جمله این موارد، می‌توان به اتلاف وقت برای انجام تشریفات وصول، اقدام جهت رفع سوء اثر یا هزینه بازیافت ارقام برگشتی پرداخت نشده، اشاره کرد. علاوه بر این، از حیث امنیت و اعتبار، ممکن است صادرکننده عمداً یا سهواً چک را در سامانه صیاد ثبت نکند. این موضوع می‌تواند برای دارنده چک، در مقام اقامه دعوا یا مطالبه وجه، مشکلات جدی به همراه داشته باشد. همچنین، به علت ماهیت فیزیکی چک‌های کاغذی، احتمال سرقت، مفقودی یا حتی جعل و تزویر در آن‌ها وجود دارد. مجموعه این چالش‌ها و در نظر داشتن نقش پراهمیت چک به‌عنوان پرکاربردترین ابزار پرداخت در تبادلات مالی، موجب شد تا نظام بانکی و تقنینی کشور به سمت راه‌کاری نوین و جایگزینی امن‌تر به نام چک الکترونیک حرکت کند.

چک الکترونیک البته سابقه چندان طولانی در حوزه تجارت ندارد به‌گونه‌ای که کشور آمریکا به‌عنوان کشوری پیش‌رو در این زمینه، سی سال پیش در سال ۱۹۹۵، برای نخستین بار توسط خزانه‌داری خود، آن را مورد استفاده قرار گرفت و در همین سال، شورای چک الکترونیک در این کشور، مفهومی پیشرفته‌تر و نظام‌مند برای آن ارائه نمود.^۱ این تحول در شرایطی صورت گرفت که بین سال‌های ۱۹۹۱ تا ۱۹۹۷ در ایالات متحده آمریکا نزدیک به ۸۲ درصد پرداخت‌ها با استفاده از چک انجام می‌شد.^۲ به عبارت دیگر در جامعه‌ای که اکثریت مبادلات مالی از طریق چک کاغذی صورت می‌گرفت، مشکلات ذاتی این سند باعث شد تا به سرعت به راه حل چک الکترونیک روی آورند. اما در ایران و بعد از ایجاد و رواج چک‌های نیمه‌الکترونیک یا صیادی، به موجب اصلاحات قانون صدور چک در سال‌های ۱۳۹۷ و ۱۴۰۰، قانون‌گذار تصمیم گرفت به سراغ ساماندهی حقوقی چک‌های تمام‌الکترونیک برود تا فلسفه اصلی چک الکترونیک یعنی بی‌نیازسازی از نسخه کاغذی را به‌طور کامل عملی سازد. از این‌رو، کمیسیون ابزارهای پرداخت و تسویه بانک مرکزی اقدام به تصویب دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک مصوب ۱۴۰۲ نموده است.

۱. ساردوئی نسب، طاهری، ۱۳۹۲.

۲. نصیری مفخم، نعمت بخش، برآنی دستجردی، ۱۳۸۳.

این دستورالعمل در بند ۷ ماده ۱ خود، مبادرت به تعریف این سند نوین کرده و مقرر داشته است: "چک الکترونیکی موضوع تبصره ماده (۱) قانون اصلاح قانون صدور چک سندی است که صدور، دریافت، تایید اطلاعات و انتقال آن به شخص دیگر در قالب داده پیام صورت می‌گیرد و صدور آن منوط به امضای الکترونیکی صادرکننده است. این سند حسب مورد مشمول قوانین و مقررات مرتبط با چک کاغذی می‌باشد." واژه کلیدی در تعریف فوق که باعث تفاوت چک الکترونیک از چک کاغذی می‌شود، واژه «داده پیام» است. داده پیام^۱ که هسته مرکزی چک الکترونیکی را تشکیل می‌دهد، در ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی تعریف شده است: «داده پیام هر نمادی از واقعه، اطلاعات یا مفهوم است که با وسایل الکترونیکی، نوری یا فناوری‌های جدید اطلاعات تولید، ارسال، دریافت، ذخیره یا پردازش می‌شود.» این مفهوم بسیار وسیع، شامل انواع اطلاعات متنی، صوتی و تصویری است و قابلیت انطباق با فناوری‌های نوین را دارد.^۲

اگرچه دستورالعمل اجرایی و سامانه‌های مرتبط برای صدور و گردش چک الکترونیکی فراهم شده است، باید توجه داشت که چک الکترونیکی پیش از آنکه صرفاً سندی تجاری باشد، ماهیت داده پیام دارد. این موضوع در تبصره الحاقی ماده ۱ قانون اصلاح قانون صدور به صراحت آمده است که چک الکترونیکی "حسب مورد" تابع مقررات چک کاغذی است. بنابراین، چک الکترونیکی ابتدا باید در چارچوب تجارت الکترونیک معنا یابد و سپس قواعد قانون صدور چک و قانون تجارت بر آن جاری شود.

توضیحات فوق نباید باعث این شائبه ذهنی شود که هر چکی که در قالب داده پیام باشد، مشمول مقررات چک الکترونیک به معنای خاص و دستورالعمل ۱۴۰۲ شود. برای مثال، اگر صادرکننده چک کاغذی، آن را در تهران فاکس کند و فاکس به دست دارنده در شهرستان برسد، درست است که اطلاعات چک، از طریق داده پیام به دست دارنده رسیده است، اما نمی‌توان آن را مشمول چک الکترونیک دانست زیرا اولاً؛ مطابق بند ۷ ماده ۱ دستورالعمل ۱۴۰۲، عملیات صدور چک هم باید به صورت الکترونیک باشد در حالیکه در فرض بالا، عملیات صدور به صورت کاغذی انجام شده است؛ ثانیاً؛ هرچند در بند ۷ ماده ۱، شاخص داده پیام مورد اشاره مقنن قرار گرفته است، اما بررسی ادامه بندهای این سند نشان می‌دهد که قانون‌گذار از معیار دیگری برای تمیز چک الکترونیک از چک کاغذی یاد کرده و آن، انجام عملیات صدور و تایید و انتقال در سامانه چکاد (چک امن دیجیتال) به عنوان زیر ساخت فنی صدور، تایید، انتقال و استعمال «چک الکترونیکی» (بند ۸ ماده ۱) و سامانه صیاد به عنوان سامانه صدور یکپارچه الکترونیکی دسته چک و نقل و انتقال چک نزد بانک مرکزی (بند ۹ ماده ۱) است؛ بناء علی هذا، چکی که در این سامانه‌ها به صورت داده پیام صادر یا تایید یا منتقل نشده باشد، مشمول چک الکترونیک نیست. اتفاقاً موضوع چک فاکس

1. Data basis

۲. شکوری مقدم، ۱۳۸۴، صفحه ۷۵

شده در دادنامه مورخ ۱۴۰۳/۰۱/۲۹ شعبه سوم دادگاه عمومی حقوقی آباده با استناد به مواد فوق و بدرستی از قلمرو چک الکترونیک و دستورالعمل ۱۴۰۳ خارج دانسته شد.

بر پایه توضیحات بالا و در خصوص قلمرو چک الکترونیک باید گفت:

اولاً: چک الکترونیک هر چند در معنای عام شامل چک تمام الکترونیک و نیمه الکترونیک (صیادی) می شود، اما چک الکترونیک در معنای خاص و دقیق کلمه، به سندی تجارتي اطلاق می شود که تمام عملیات صدور و ثبت و تایید و انتقال و وصول و اصلاح و ابطال آن به صورت الکترونیک و در قالب داده پیام رخ می دهد بنابراین چک های کاغذی و چک های صیادی نیمه الکترونیک که همچنان برای وصول، نیازمند مراجعه حضوری به شعب بانک و تسلیم نسخه کاغذی چک هستیم، از گستره چک الکترونیک خارجند؛

ثانیاً: عملیات فوق باید در بستر سامانه های معرفی شده در دستورالعمل ۱۴۰۲ یعنی سامانه صیاد و سامانه چکاد صورت گرفته باشد تا در زمره چک الکترونیک قرار گیرند.

(ب) مزایای چک تمام الکترونیک نسبت به چک های کاغذی (سنتی) و چک های نیمه الکترونیک (صیادی):

چک الکترونیک علاوه بر آنکه در تلاش برای رفع برخی از مشکلات موجود در چک های کاغذی بوده و تا حد قابل توجهی نیز در این مسیر موفق عمل کرده است، خود نیز دارای مزایای مستقلی نسبت به چک کاغذی و حتی نیمه الکترونیک می باشد. برخی از این امتیازات در این بخش مورد بررسی قرار می گیرند و بخشی دیگر از آن ها حسب مورد در ادامه مقاله تحلیل خواهند شد:

۱-۲. کاهش یا جلوگیری از جعل و تزویر

بر اساس ماده ۱ دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک، امضای الکترونیک یکی از ارکان اساسی این نوع چک به شمار می رود. بهره گیری از امضای الکترونیک در چک های الکترونیک موجب افزایش امنیت، جلوگیری از جعل و انکار، تسهیل در احراز هویت و نیز ارتقاء سرعت و دقت در فرآیند صدور و انتقال می گردد.

از لحاظ حقوقی نیز این اطمینان و امنیت، توسط مقنن تصریح شده است. مطابق بند «ی» ماده ۲ و بند «د» ماده ۱۰ قانون تجارت الکترونیکی، سندیت چک الکترونیک از لحظه درج امضای الکترونیک تحقق می یابد و از همان زمان، هرگونه تغییر در مندرجات چک ناممکن و در صورت وقوع، قابل شناسایی است. علت این امر، آن است که امضای الکترونیک به گونه ای در ساختار چک الکترونیک تعبیه می شود که با متن

۱. بند (ی) ماده ۲ ق.ت.ا: امضای الکترونیکی عبارت از هر نوع علامت منظم شده یا به نحو منطقی متصل شده به «داده پیام» است که برای شناسایی امضاءکننده «داده پیام» مورد استفاده قرار می گیرد.

۲. بند (د) ماده ۱۰ ق.ت.ا: به نحوی به یک «داده پیام» متصل شود که هر تغییری در آن «داده پیام» قابل تشخیص و کشف باشد.

چک عجین می‌گردد. به عبارت دیگر، هرگونه تغییر در مبلغ، تاریخ یا سایر مندرجات، موجب گسست در زنجیره امنیتی امضای الکترونیک شده و به سرعت قابل کشف خواهد بود.

این ویژگی در مقایسه با چک‌های کاغذی، یک مزیت بارز محسوب می‌شود. در چک‌های کاغذی، امکان وقوع تزویر به روش‌های مختلف از جمله دستکاری در مبلغ، تغییر تاریخ صدور یا افزودن متن جدید وجود دارد و در بسیاری از موارد تشخیص اصل بودن چک و اصالت مندرجات آن برای مراجع رسیدگی یا حتی بانک‌ها با دشواری‌های جدی مواجه است.

۲-۲. تسهیل در رفع سوء اثر

رفع سوء اثر از چک، اقدامی است که به صورت یکپارچه و متمرکز توسط بانک مرکزی و مطابق با تبصره ۳ ماده ۵ مکرر قانون صدور چک انجام می‌شود. همین سازوکار در ماده ۸ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک نیز مورد توجه قرار گرفته است، "در صورت تحقق هر یک از موارد مندرج در تبصره ۳ ماده ۵) مکرر «قانون اصلاح قانون صدور چک»، «بانک» مکلف است نسبت به رفع سوءاثر از سوابق «چک الکترونیکی» برگشتی اقدام نماید."

با این حال، یکی از موارد مندرج در تبصره ۳ که در بند «ب» آن آمده، در چک الکترونیک با سهولت بیشتری اجرا می‌شود. بر اساس این بند، «ارائه لاشه چک به بانک محال‌الیه» یکی از راه‌های رفع سوء اثر به‌شمار می‌رود. در چک کاغذی، دارنده باید لاشه چک را فیزیکی به بانک ارائه دهد که ممکن است با دشواری‌ها و هزینه‌هایی همراه باشد. اما در چک الکترونیک، این فرآیند به صورت سیستمی و خودکار انجام می‌شود و انتقال لاشه چک در بستر الکترونیکی بدون نیاز به مراجعه حضوری و بدون تحمیل هزینه اضافی بر دارنده صورت می‌گیرد. این موضوع یکی از مزایای مهم چک الکترونیک در مقایسه با چک‌های قبلی به‌شمار می‌رود.

۲-۳. فقدان مشکل تعارض مندرجات چک کاغذی و اطلاعات سامانه صیاد:

در خصوص چک‌های نیمه‌الکترونیک موسوم به صیادی، یکی از معضلات حقوقی صادرکننده، دارنده، بانک‌ها و محاکم این بوده که در صورت تعارض میان مندرجات نسخه کاغذی با اطلاعات درج شده در سامانه صیادی، کدام مقدم است؟ مثلاً اگر رقم یا تاریخ درج شده در نسخه کاغذی، با رقم یا تاریخ درج شده در سامانه مغایرت داشته باشد، کدامیک باید مبنا قرار گیرد؟ در این زمینه شاهد نوعی تشتت حتی در رویه بانک‌ها بودیم به‌گونه‌ای که عده‌ای از بانک‌ها به استناد ماده ۳ قانون صدور چک اصلاحی ۱۳۹۷،

این مغایرت را از مصادیق «اختلاف در مندرجات چک» دانسته^۱ و از پرداخت چک خودداری می‌کردند و برخی بانک‌ها، به استناد تبصره ۱ ماده ۲۱ مکرر قانون مزبور اصلاحی ۱۴۰۰، اطلاعات سامانه را مقدم دانسته^۲ و به استناد آن اطلاعات، اقدام به پرداخت می‌کردند.

به واسطه تشتت بالا، بانک مرکزی طی دستورالعمل مورخ مهر ۱۴۰۴ مقرر داشت که اگر میان اطلاعات هویتی گیرنده چک، تاریخ یا مبلغ درج‌شده در نسخه کاغذی با اطلاعات ثبت‌شده در سامانه صیاد مغایرتی وجود داشته باشد، ملاک عمل بانک برای صدور گواهی‌نامه عدم پرداخت، اطلاعات ثبت‌شده در سامانه صیاد خواهد بود. هدف بانک مرکزی از وضع مصوبه فوق آن بوده است که تکلیف فرض تعارض میان چک کاغذی و اطلاعات سامانه صیاد را رفع کند اما نوع ادبیات مندرج در این مصوبه که تنها از «اطلاعات هویتی گیرنده چک، تاریخ یا مبلغ درج‌شده» یاد کرده، این تردید را ایجاد می‌کند که اگر در خصوص سایر موارد مثل امضای صادرکننده یا توضیحات یا قابلیت حواله کرد و، بین چک کاغذی و اطلاعات سامانه مغایرت باشد، باز هم مصوبه اخیر بانک مرکزی جاری است؟ اگر چنین است چرا مصوبه، فقط محدود به موارد فوق شده است؟ آیا بانک مرکزی تنها موارد غالب را ذکر کرده و غرضش آن نبوده که سایر موارد را استثنا کند؟ این سوالات ممکن است برای محاکم دادگستری نیز پیش آید و نتیجتاً منجر به تشتت رویه قضایی گردد و عملاً نیت بانک مرکزی در رفع تشتت موجود به‌طور کامل محقق نشود. در هر حال، معضل حقوقی فوق در خصوص چک‌های تمام‌الکترونیک مشمول دستورالعمل ۱۴۰۴ وجود ندارد چون ما دیگر با نسخه کاغذی چک در کنار سامانه صیاد روبرو نیستیم. از این‌رو، این مورد را می‌توان از مزایای چک الکترونیک نسبت به چک‌های نیمه‌الکترونیک دانست.

۳. نقد دستورالعمل از منظر نکات شکلی چک‌های الکترونیک

در نظام حقوقی اسناد تجاری، شکل و صورت ظاهر سند، نقش تعیین‌کننده‌ای در اعتبار و آثار حقوقی آن ایفا می‌کند. از این‌رو، پیش از ورود به تحلیل ماهوی، بررسی جنبه‌های شکلی چک الکترونیک از منظر دستورالعمل اجرائی و توجه به نارسایی‌ها و کاستی‌های موجود در آن، ضرورتی بنیادین دارد. در ادامه، به برخی از این نواقص شکلی پرداخته خواهد شد.

۱. مطابق ماده ۳: «صادرکننده چک باید در تاریخ مندرج در آن معادل مبلغ مذکور در بانک محال علیه وجه نقد داشته باشد نباید تمام یا قسمتی از وجهی را که به اعتبار آن چک صادر کرده به‌صورتی از بانک خارج نماید یا دستور عدم پرداخت وجه چک را بدهد و نیز نباید چک را به‌صورتی تنظیم نماید که بانک بعلی از قبیل عدم مطابقت امضاء یا قلم خوردگی در متن چک یا اختلاف در مندرجات چک و امثال آن از پرداخت وجه چک خودداری نماید. هرگاه در متن چک شرطی برای پرداخت ذکر شده باشد بانک بآن شرط ترتیب اثر نخواهد داد».

۲. مطابق این تبصره: «در مورد برگه چک‌هایی که از دسته‌چک‌های ارائه شده پس از پایان اسفندماه سال ۱۳۹۹ صادر می‌شوند، تسویه چک صرفاً در سامانه تسویه چک (چکاوک) طبق مبلغ و تاریخ مندرج در سامانه و در وجه دارنده نهائی چک بر اساس استعمال از سامانه صیاد انجام خواهد شد...».

۳-۱. شرایط دریافت دسته چک الکترونیک

تبصره ماده ۲ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک من باب شرایط دریافت دسته چک الکترونیک چنین مقرر داشته است: "صدور دسته «چک الکترونیکی» با لحاظ ثبت چهار پنجم (۸۰ واحد درصد) از مجموع تعداد برگ‌های آخرین دسته «چک الکترونیکی» در «سامانه صیاد» و یا ارائه به «بانک» امکان پذیر است. اعطای دسته چک جدید به صاحبان حساب‌های جاری تجاری حسب نوع چک منوط به اعاده آن به «بانک» یا ثبت در «سامانه صیاد» سه پنجم (۶۰ واحد درصد) از برگ‌های آخرین دسته چک متصل به حساب تجاری است."

رویکرد مقنن برای افزایش امنیت معاملات در سال‌های گذشته، منوط کردن تحویل دسته چک جدید به بازگشت تمامی برگه‌های دسته چک قبلی و حداقل چهارپنجم از برگه‌های آخرین دسته چک اعم از صادر شده یا ابطال شده، به بانک است؛ اما علی‌رغم این رویه، نگارش این تبصره به گونه‌ای است که مخاطب را با ابهاماتی مواجه می‌کند. از ظاهر عبارت چنین استنباط می‌شود که دارندگان پیشین دسته چک الکترونیکی، برای درخواست دسته چک جدید، ملزم به ثبت ۸۰ درصد از برگ‌های آخرین دسته چک الکترونیکی خود در سامانه صیاد یا ارائه آن به بانک هستند. همچنین به نظر می‌رسد متقاضیانی که برای نخستین بار قصد دریافت دسته چک الکترونیکی دارند، باید حداقل ۶۰ درصد از برگ‌های دسته چک کاغذی قبلی خود را، به همان نحو پیش گفته، ثبت یا اعاده نمایند.

علاوه بر ایراد مذکور، یکی دیگر از نکات قابل تأمل که برای متقاضیان مشکلاتی به همراه داشته، عدم پیش‌بینی امکان صدور چک الکترونیک موردی در دستورالعمل است. مطابق تبصره ۲ ماده ۶ اصلاحی قانون صدور چک، بانک مرکزی مکلف است زیرساخت‌های لازم برای ارائه خدمات برداشت مستقیم را به صورت چک موردی برای اشخاص فاقد دسته چک، به صورت یکپارچه در نظام بانکی تدوین و راه‌اندازی نماید، تا این اشخاص بتوانند بدون نیاز به دسته چک، وجه مورد نظر را از حساب جاری خود به نفع ذی‌نفع معین پرداخت نمایند. چک موردی، نهادی است که به منظور کاهش تقاضا برای دسته چک و پاسخگویی به نیاز اشخاصی که صرفاً در موارد محدود به ابزار پرداخت وعده دار (چک) نیاز دارند، ایجاد شده است. با این حال، در ماده ۲ دستورالعمل اجرایی صدور چک الکترونیکی، صدور چک صرفاً با فرض ثبت نام برای دریافت دسته چک الکترونیکی پیش‌بینی شده و به صدور چک الکترونیکی موردی اشاره‌ای نشده است. بنابراین افرادی که دسته چک ندارند، امکان صدور چک الکترونیکی موردی موضوع تبصره ۲ ماده ۶ را دست کم بر اساس مفاد فعلی دستورالعمل اجرایی نخواهند داشت.

علاوه بر موارد فوق الذکر، در بخشنامه ابلاغی شماره ۱۳۵۱۴۰/۰۴ بانک مرکزی به بانک‌ها (شهریور ۱۴۰۴) اعلام داشته است که: "مشتریان حقیقی نخستین بار در سال اول، مجاز به دریافت دسته چک حداکثر ۱۰ برگی کاغذی و نیز به صورت همزمان بدون لحاظ بازگشت ۸۰ درصد از برگه‌های دسته چک کاغذی، مجاز به دریافت ۱۰ برگ دسته چک الکترونیکی هستند. همچنین مشتریان حقوقی نخستین بار در سال اول، مجاز به دریافت دسته چک حداکثر ۲۵ برگی کاغذی و به صورت همزمان بدون لحاظ بازگشت ۸۰ درصد از برگه‌های دسته چک کاغذی، مجاز به دریافت ۲۵ برگ دسته چک الکترونیکی هستند."

در خصوص این بخشنامه باید گفت که قید «بدون لحاظ قاعده بازگشت ۸۰ درصد برگه‌ها» واجد ایراد است. با وجود آنکه به موجب این بخشنامه، صدور ۱۰ برگ چک الکترونیک در سال نخست برای متقاضی مجاز شناخته شده است، باید توجه داشت که قاعده ۸۰ درصد صرفاً در جایی قابل اعمال است که متقاضی پیش‌تر دارای دسته چک الکترونیک بوده باشد. در حالی که در مورد متقاضیانی که برای نخستین بار درخواست صدور چک الکترونیک می‌کنند، اصولاً چنین دسته چکی وجود ندارد تا قاعده ۸۰ درصد نسبت به آن قابل اجرا باشد. از این رو، بخشنامه می‌بایست به جای اشاره به «قاعده بازگشت ۸۰ درصد برگه‌ها»، تصریح می‌کرد که در سال نخست، قاعده بازگشت ۶۰ درصد برگه‌های چک (کاغذی) اعمال نمی‌شود. زیرا در این مرحله، ملاک بررسی صرفاً مصرف برگه‌های دسته چک کاغذی است، نه الکترونیکی. بدیهی است در سال‌های بعد، که متقاضی دارای دسته چک الکترونیک شده و امکان ارزیابی مصرف آن فراهم است، اجرای قاعده ۸۰ درصد نسبت به چک‌های الکترونیکی بلاشکال خواهد بود. به علاوه، عبارت «نخستین بار در سال اول» در بخشنامه، از حیث تعیین مرجع و دامنه شمول، دارای ابهام است؛ به نحوی که مشخص نیست مقصود از آن، دریافت نخستین چک به صورت کاغذی است که هم زمان با آن، چک الکترونیک نیز به شخص تحویل می‌شود، یا اینکه منظور، صرفاً ناظر به صدور یا دریافت چک الکترونیک در مرتبه نخست بوده و ارتباطی با چک کاغذی ندارد.

ایراد دیگری که هم بر دستورالعمل و هم بر بخشنامه وارد است، آن است که در هیچ‌یک از آن‌ها تصریح نشده است در مواردی که بر اساس قانون تجارت، شخصیت حقوقی مستقلی وجود ندارد، مانند شعب شرکت‌ها، اما عملاً شعبه دارای اموال و دارایی‌های مستقل از سایر شعب و حتی از شرکت اصلی است، وضعیت اختصاص دسته چک به این موارد با توجه به ابهام شخصیت حقوقی آن چگونه باید تبیین شود. به ویژه آن‌که در فرض ورشکستگی، ممکن است تنها شعبه دچار توقف از تأدیة گردد، در حالی که شرکت همچنان به فعالیت خود ادامه دهد و مطابق ماده ۲۳ قانون آیین دادرسی مدنی، اشخاص می‌توانند اقامتگاه شعبه را محل طرح دعوا خود قرار دهند؛ امری که بی‌توجهی به آن از نواقص اساسی دستورالعمل و بخشنامه مزبور به شمار می‌رود.

۳-۲. شرایط شکلی صدور چک الکترونیک

همان طور که در صدور چک کاغذی، درج برخی مندرجات، شرط اعتبار سند محسوب می‌شود، در چک الکترونیک نیز رعایت مندرجات مشخصی برای شکل‌گیری و اعتبار قانونی آن ضروری است. این مندرجات در ماده ۳ دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک مورد اشاره قرار گرفته‌اند؛ با این حال، برخی از موارد درج شده در این ماده، محل بحث و تأمل بوده و از جنبه‌های شکلی و حقوقی، مورد توجه قرار می‌گیرند.

۳-۲-۱. درج "علت صدور چک" و تاثیر آن بر وصف تجریدی چک

درج علت صدور چک در متن چک از منظر حقوقی، ابزاری برای افزایش شفافیت و پیشگیری از اختلافات احتمالی تلقی می‌شود. این اقدام به‌ویژه در حمایت از صادرکننده موثر است؛ زیرا بیان صریح انگیزه و علت صدور، می‌تواند در تحلیل ماهیت تعهد و آثار آن موثر واقع شود. به‌عنوان مثال، چنانچه در متن چک قید شده باشد که «چک بابت تضمین اجرای تعهدات» صادر شده است، در صورت برگشت خوردن چک و طرح شکایت کیفری از سوی دارنده، مرجع قضایی وفق ماده ۱۳ قانون صدور چک، درخواست وی را مردود اعلام خواهد کرد؛ به‌علاوه بر اساس ماده ۲۳ همان قانون، دارنده چک تضمینی نیز حق مراجعه مستقیم به اجرای ثبت را نخواهد داشت. با این حال، موضوع اصلی آن است که آیا ذکر علت صدور چک در متن آن، موجب از بین رفتن وصف تجریدی چک خواهد شد؟ توضیح آنکه، وصف تجریدی اسناد تجاری به این معناست که اسناد مزبور، مستقل از قرارداد پایه مورد رسیدگی قرار می‌گیرند و صرفاً در موارد استثنایی، می‌توان به قرارداد پایه استناد کرد.

اگر علت صدور چک در قالب شرط درج شود، مانند آنکه نوشته شود: «چک بابت خرید ملک پس از انتقال مالکیت قابل وصول است.»، این امر باعث مشروط شدن وصول چک خواهد شد و قواعد مربوط به شرط در اسناد تجاری بر آن حاکم می‌شود اما در فرضی که تنها انگیزه صدور چک بدون شرط درج گردد، «چک صادر شده بابت خرید ملک به پلاک ثبتی فلان» به نظر می‌رسد این تنها بیان انگیزه بوده و وصف تجریدی اسناد را مخدوش نمی‌کند.

نکته قابل توجه آن است که در مواردی که چک بابت تضمین صادر می‌شود، احکام خاصی از سوی قانون‌گذار بر آن بار شده است و درج علت در صورتی که دلالت بر تضمینی بودن آن داشته باشد واجد این آثار خواهد بود. بنابراین در خصوص چک‌های الکترونیک، چنانچه امکان درج علت در بدنه سند الکترونیک فراهم باشد، همان آثار حقوقی چک کاغذی را خواهد داشت.

۳-۲-۲. حذف تعارض رقم و حروف

تبصره ۲ ماده ۳ دستورالعمل اجرائی چک الکترونیک چنین مقرر می‌دارد: "بانک موظف است محل درج

حروف مبلغ و تاریخ «چک الکترونیکی» را به گونه‌ای تعبیه نماید که توسط صادرکننده چک به صورت خودکار و سیستمی در متن چک درج شود، تا امکان درج عدد یا حروف مغایر (سهواً یا عمداً) سلب گردد.^۱ مطابق ماده ۲۲۵ قانون تجارت «تاریخ تحریر و مبلغ برات با تمام حروف نوشته می‌شود. اگر مبلغ بیش از یک دفعه به تمام حروف نوشته شده و بین آن‌ها اختلاف باشد مبلغ کمتر مناط اعتبار است اگر مبلغ با حروف و رقم هر دو نوشته شده و بین آن‌ها اختلاف باشد مبلغ با حروف معتبر است.» مبلغ و تاریخ چک می‌بایست توسط صادرکننده هم به صورت رقم و هم به صورت حروف در متن چک درج شود. در چک الکترونیک، با درج رقم، سیستم به طور خودکار همان مبلغ یا تاریخ را به حروف نیز در محل مربوط درج می‌کند و امکان دخل و تصرف متناقض را از میان می‌برد. در نتیجه، یکی از اشکالات شایع در چک کاغذی، در چک الکترونیک برطرف گردیده است.

۳-۲-۳. فقدان امکان درج شرط

یکی از اصول بنیادین در حقوق اسناد تجاری، ماهیت غیر مشروط و قطعی بودن دستور پرداخت است. مطابق ماده یک کنوانسیون ژنو ۱۹۳۱ در خصوص چک، چک یک دستور پرداخت بدون قید و شرط محسوب می‌شود. با این حال در عمل مواردی مشاهده می‌شود که صادرکننده در متن چک، شرطی درج می‌کند. در مواجهه با این وضعیت، پرسش اصلی آن است که آیا درج چنین شرطی، اعتبار تجاری چک را ساقط می‌کند یا صرفاً موجب سلب ضمانت‌های خاص از آن می‌شود؟

دو دیدگاه در این خصوص مطرح می‌شود:^۱

۱. درج قید در چک باعث خروج آن از اسناد تجاری نمی‌شود و فقط قید بی اعتبار است. همچنین آثار

حقوقی خاص خود را دارد.

۲. با توجه به ماده سوم قانون صدور چک سند تجاری نمی‌تواند باشد.

مطابق ماده ۳ قانون صدور چک، چنانچه در متن چک شرطی برای پرداخت درج شود، بانک مکلف است بدون توجه به شرط، چک را پرداخت کند. با توجه به تفسیر رایج از این قانون، درج شرط مانع از تجاری بودن چک نیست اما پیگرد کیفی صادرکننده را منتفی می‌سازد. در چنین شرایطی، در صورتی که چک وصول گردد و شرط درج شده رعایت نشده باشد، صادرکننده می‌تواند از طریق دعوای حقوقی، مطالبه استرداد وجه را مطرح کند. به این ترتیب، گرچه شرط در ماهیت تجاری سند تأثیری ندارد اما ممکن است روابط حقوقی میان صادرکننده و دارنده را تحت تأثیر قرار دهد.

۱. عبیدی پور فرد، ۱۴۰۱

در قسمت مربوط به "علت صدور" چک الکترونیک، تنها مجاز به درج گزینه‌هایی در چارچوب از پیش تعیین شده هستیم و امکان درج شرط در آن وجود ندارد. از منظر حقوقی، این محدودیت دو اثر دارد: نخست آنکه، ماهیت بدون قید و شرط چک، همانند چک‌های کاغذی، در چک الکترونیک نیز حفظ می‌شود و نظام بانکی از ورود به ماهیت شرط‌ها معاف می‌گردد. دوم، در مقایسه با چک‌های کاغذی که درج شرط در آن‌ها گرچه منجر به بی‌اثر شدن ضمانت اجرای کیفری می‌شود، اما در نهایت به صادرکننده اجازه اقامه دعوی حقوقی جهت استرداد مبلغ را می‌دهد، در چک الکترونیک، چنین امکانی به‌طور کلی وجود ندارد.

۳-۲-۴. اشتباه ارجاعی در بند ۱۰ ماده ۳ دستورالعمل

در بند ۱۰ ماده ۳ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک، چنین آمده است: «محل درج علت صدور «چک الکترونیکی» در قسمت بابت در چارچوب موارد مندرج در بند (ه) ماده (۵) دستورالعمل اجرایی ماده (۶) اصلاحی قانون صدور چک حسب مورد». با این حال، به نظر می‌رسد در این ارجاع، اشتباهی رخ داده است؛ چراکه ماده ۵ دستورالعمل اجرایی ماده ۶ اساساً فاقد بند بوده و به تفکیک بندهایی از جمله بند «ه» تقسیم نشده است. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که ضوابط مربوط به درج علت صدور چک، نه در ماده ۵ بلکه در بند (ه) ماده ۴ همان دستورالعمل آمده است. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که ارجاع صورت گرفته در بند ۱۰ ماده ۳ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک به ماده ۵، از نظر نگارشی نادرست بوده و مقصود دستورالعمل، بند (ه) ماده ۴ دستورالعمل اجرایی ماده ۶ اصلاحی قانون صدور چک بوده است.

۳-۳. تبعیت چک الکترونیک از مقررات حاکم بر چک

بر اساس ماده ۹ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک، این سند «حسب مورد» تابع قوانین و مقررات ناظر بر چک است. تعبیر «حسب مورد» نشانگر آن است که انطباق کامل میان چک الکترونیک و چک کاغذی وجود ندارد و در مواردی، تفاوت‌هایی بنیادین میان این دو نوع سند برقرار است. این تمایزات صرفاً جنبه نظری نداشته، بلکه آثار عملی و حقوقی قابل توجهی بر جای می‌گذارد. برخی از این موارد اختلاف که در اجرای مقررات مؤثر واقع می‌شوند، در ادامه مورد اشاره قرار می‌گیرند.

۳-۳-۱. قیاس اصلی بودن نسخه

در درجه نخست لازم به ذکر است که هر قراردادی که به شیوه الکترونیکی منعقد می‌شود، در صورتی که شرایط قانونی در تشکیل آن رعایت شده باشد، دارای اعتبار بوده و نمی‌توان آن را صرفاً به این خاطر که

با استفاده از وسایل الکترونیکی منعقد شده، بی اعتبار شمرد^۱. البته برخلاف اسناد کاغذی، در فضای دیجیتال مفهومی به نام «نسخه اصلی» به معنای سنتی آن وجود ندارد؛ زیرا در عمل، هر نسخه‌ای که از یک سند الکترونیک تهیه می‌شود، دقیقاً با داده‌های اولیه منطبق است و تفاوتی ماهوی میان نسخه‌ها قابل تشخیص نیست. به عنوان نمونه، در قراردادهای کاغذی، اگر نسخه‌ای بدون امضا، یا فاقد نشانه‌هایی از اصالت باشد، می‌توان به جعلی بودن یا فقدان اصالت آن پی برد؛ اما این معیارها در اسناد الکترونیک قابل اعمال نیستند و تمایز میان نسخه اصلی و غیر اصلی، عملاً از بین می‌رود. با توجه به ماده ۸ قانون تجارت الکترونیک ایران که بر عدم تغییر در اطلاعات تاکید دارد، اصالت در این فضا بیشتر به معنای عرفی قابلیت دسترسی، استفاده مجدد و عدم تغییر در داده‌ها پس از نهایی سازی تلقی می‌شود. از جمله ایرادات وارد بر اسناد الکترونیک، می‌توان به مسئله ثبات اشاره کرد؛ امری که در اسناد کاغذی به واسطه ملموس بودن و دشواری در ایجاد تغییرات، به شکلی محسوس تر تامین می‌شود. در مقابل، در اسناد الکترونیک امکان ایجاد تغییر در محتوا بدون بر جای گذاشتن ردپای آشکار وجود دارد. همچنین، تهیه سند کاغذی غالباً توسط اشخاص یا تحت نظارت مستقیم آن‌ها انجام می‌شود، در حالی که در اسناد الکترونیک، داده‌ها و پیام‌ها از طریق فرآیندها و تجهیزات فنی ایجاد می‌شوند که ماهیتی متفاوت و پیچیده‌تر دارند.^۲

برای رفع این معضل، باید زیرساخت فنی و سامانه‌هایی که اسناد در آن‌ها ایجاد می‌شوند، به گونه‌ای طراحی شوند که پس از نهایی شدن سند، امکان تغییر در آن وجود نداشته باشد، یا در صورت تغییر، این امر با شواهد فنی روشن و قابل پیگیری همراه باشد. هر چند ایجاد تغییر پس از نهایی سازی به طور کامل منتفی نیست، ولی در صورت طراحی صحیح می‌توان اثرات سوء آن را به حداقل رساند. از این رو، پیشنهاد می‌شود چنانچه تغییر یا افزودنی در اطلاعات سند صورت گیرد و این امر با توافق طرفین باشد، تفسیر سند به نفع صحت آن انجام شود. این منطق را می‌توان در اسناد الکترونیک نیز اعمال کرد، مشروط بر آنکه علت تغییر به صورت مشخص ذکر شود تا مانع سو استفاده گردد.

اگرچه چک الکترونیک بر مبنای داده‌های دیجیتال صادر می‌گردد و از این حیث قابلیت رهگیری، ارزیابی و تشخیص تغییرات احتمالی را داراست و این امر از مزایای آن محسوب می‌شود، لیکن از منظر دادرسی با چالشی مواجه است. مطابق ماده ۹۶ قانون آیین دادرسی مدنی، اصحاب دعوا مکلف‌اند اصول اسناد و مدارک استنادی خود را به دادگاه ارائه دهند. از آنجا که چک الکترونیک ماهیت فیزیکی ندارد، ارائه نسخه چاپی یا کپی آن در زمره اصل سند محسوب نمی‌شود و فاقد اعتبار اثباتی لازم است. از سوی دیگر، در صورت ضرورت دسترسی دادگاه به اصل داده‌ها، ارائه رمز عبور یا اطلاعات ورود به سامانه بانکی

۱. السان، ۱۳۸۴، ۱۴۳.

۲. (گوتزنیس، نقل شده در صادقی نشاط، ۱۳۹۳:۷)

به منظور احراز اصالت چک، مستلزم افشای اطلاعات محرمانه بوده و مخاطرات امنیتی قابل توجهی در پی دارد. به این ترتیب، می‌توان گفت که با وجود امتیازات فنی چک الکترونیک، در حوزه اثبات دعوا و ارائه سند در فرایند قضایی، خلاها و کاستی‌هایی به چشم می‌خورد.

۳-۲-۳. قیاس ظهنویسی

در قانون آنسیترال راجع به اسناد الکترونیک قابل انتقال^۱، در ماده ۱۵ به موضوع ظهنویسی اشاره شده و مقرر گردیده است که اسناد دیجیتال نیز باید عملکردی معادل با ظهنویسی در اسناد کاغذی داشته باشند و آثار حقوقی آن‌ها نیز یکسان باشد. این قانون شیوه خاصی را برای این موضوع الزام نکرده و با رعایت اصل بی طرفی فناوری، اجازه استفاده از روش‌ها و تکنولوژی‌های مختلف را می‌دهد؛ مشروط بر آن که کارکرد انتقال و آثار حقوقی آن حفظ شود.

در بسیاری از موارد، گزینه «انتقال» در سامانه‌های الکترونیک جایگزین ظهنویسی تلقی می‌شود، اما مسئولیت‌های حقوقی ظهنویس یا دارنده قبلی را به‌طور کامل منعکس نمی‌کند. "زیرا، مطابق فرض، اولاً ورقه کاغذی چک ظهنویسی نمی‌شود و دارنده صرفاً انتقال چک به دیگری را در سامانه صیاد ثبت می‌کند. ثانیاً، قاعده بنیادین اسناد تجاری این است که هیچ شخصی بر اساس سند تجاری مسئول نیست مگر این که امضای او یا نماینده‌اش، در سند درج شود."^۲ در چک‌های الکترونیک که فاقد نسخه کاغذی هستند، باید مشخص باشد که ظهنویس چه کسی است و قوانین ناظر بر اسناد تجاری بر آن‌ها حاکم باشد. لذا اطلاق قواعد قانون تجارت باید نسبت به هر دو نوع سند (کاغذی و الکترونیک) یکسان باشد. این ادعا که انتقال در سامانه صیاد موجب مسئولیت ظهنویس نباشد، می‌تواند زمینه تقلب یا سو استفاده از ابزارها را فراهم سازد. از این رو، دیدگاهی که گزینه انتقال را صرفاً به معنای جابه‌جایی مالکیت تلقی می‌کند، فاقد جامعیت لازم است. بنابراین مطابق نظر مخالف که فرض آنکه گزینه انتقال در سامانه صیاد، صرفاً جابه‌جایی مالکیت تلقی و ایجاد تعهدی ننماید، به نظر شایسته نمی‌داند و اگر مشکل در فن تنظیم سامانه می‌باشد راه‌کار این است که گزینه انتقال همراه با امضای الکترونیک یا حداقل جملاتی مانند "متعهد می‌باشم" وجود داشته باشد تا به وضوح مسئولیت ظهنویس را نشان داده و دچار تردید نشوند؛ چرا که اساساً در ماهیت ظهنویسی با رجوع به ماده ۱۹ قانون صدور چک و ماده ۲۴۹ قانون تجارت مسئولیت وی نهفته است. همانطور که کلیک کردن بر عباراتی نظیر قبول دارم یا پرداخت شود در وبگاه فروشگاه مجازی، امضای مشتری محسوب می‌شود و خاصیت و عملکرد امضا را دارد، در خود سامانه چکاد یا صیاد این امکان فراهم گردد.

1. UNCITRAL Model Law on Electronic Transferable Records 2017

۲. عبدی پور فرد، ۱۴۰۱.

البته لازم به ذکر است در خصوص مهلت مراجعه به ظهنویسان، روشن نیست که در فرض صدور چک الکترونیک از یک نقطه ایران به نقطه‌ای دیگر، آیا باید همچنان مهلت چهل و پنج روزه مقرر در ماده ۳۱۵ برای مطالبه رعایت شود تا امکان رجوع به ظهننویس فراهم گردد، یا با توجه به ماهیت سامانه‌ای و غیرمحلّی صدور و انتقال چک الکترونیک، باید به قدر متیقن (مهلت پانزده روزه) اکتفا کرد. بعضی محاکم حقوقی با استناد به عموم اطلاق مقرر در مواد ۳۱۵ و ۳۱۷ قانون مزبور، این مهلت‌ها را عیناً در خصوص چک‌های الکترونیک نیز جاری می‌دانند. دسته دیگر با استناد به منطق قانون‌گذار، مبنای تفاوت مهلت‌های رجوع به ظهننویس را، وجود فاصله مکانی میان مکان صدور و مکان تادیه چک می‌دانند که در مورد چک‌های الکترونیک، این فاصله حذف شده است.^۱

همچنین، از منظر حقوق کیفری و بر اساس مقررات جرایم رایانه‌ای، هرگاه فردی در خارج از کشور اما از طریق سامانه‌ای با دامنه «.ir» مرتکب جرم شود، عمل او مشمول اصل سرزمینی دانسته شده و گویی در قلمرو ایران واقع شده است. از این قیاس می‌توان نتیجه گرفت که چک الکترونیک صادرشده در خارج از کشور از طریق سامانه‌ای با دامنه ایرانی نیز باید ایرانی محسوب شود، نه اینکه مشمول قاعده ماده ۳۱۷ قانون تجارت (چک‌های صادره در خارج از کشور) گردد.

۳-۳-۳. قیاس دفاع شکلی (انکار و تردید)

مطابق ماده ۲۱۶ قانون آیین دادرسی مدنی، در مورد اسناد غیر رسمی، شخصی که سند علیه او ابراز شده است می‌تواند خط، مهر، امضا یا اثر انگشت منتسب به خود را انکار نماید و در این صورت آثار انکار بر وی مترتب می‌گردد. چنانچه سند منتسب به وی نباشد، امکان تردید نیز وجود دارد. با توجه به اینکه چک کاغذی در زمره اسناد غیر رسمی محسوب می‌شود، امکانی برای انکار و تردید در مورد آن وجود دارد و طرف مقابل برای اثبات اصالت آن سند مکلف به ارائه دلایل خواهد بود.

اما در خصوص چک الکترونیک، وضع متفاوت است. مطابق ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیک، در مورد داده پیام‌های مطمئن، ادعای انکار و تردید پذیرفته نمی‌شود. چک الکترونیک از آنجا که واجد ماهیت داده پیام می‌باشد و حسب مورد مشمول قواعد خاص چک نیز قرار می‌گیرد، مشمول این ماده بوده و نمی‌توان در مورد آن ادعای انکار یا تردید مطرح کرد. از این جهت، میان چک کاغذی و چک الکترونیک تفاوتی اساسی به چشم می‌خورد. چک کاغذی یک سند غیر رسمی است و امکان انکار و تردید نسبت به آن وجود دارد، اما چک الکترونیک از منظر قانون تجارت الکترونیک، در زمره اسناد رسمی قرار می‌گیرد و تنها راه ادعای بی‌اعتباری آن، طرح ادعای جعلیت است.^۲

۱. صادقی، ۱۴۰۴، ۵.

۲. کریمی، قاسم پور، شهباز قهفرخی، ۱۴۰۱.

در این راستا، تفاوت دیگری نیز در نحوه رسیدگی به ادعای جعلیت و انکار و تردید وجود دارد. بر اساس ماده ۲۱۹ قانون آیین دادرسی مدنی، در ادعای جعلیت، با اثبات بر عهده مدعی جعلیت است در حالی که در انکار و تردید، این طرف مقابل است که باید اصالت سند را به اثبات برساند. از این رو، دشواری اثبات جعلیت منجر به اعتبار بیشتر چک الکترونیک می‌شود. لازم به ذکر است جعل چک الکترونیک از طریق افشای کلید خصوصی امضای الکترونیک نیز ممکن است.

۳-۳-۴. ثبت صیادی

یکی از چالش‌های موجود در چک‌های کاغذی موضوع قانون صدور چک، مربوط به الزام ثبت اطلاعات چک در سامانه صیاد است. بر اساس ماده ۲۱ مکرر قانون صدور چک، صادرکننده موظف است پس از صدور چک، مشخصاتی نظیر هویت دارنده، مبلغ و تاریخ مندرج را برای شناسه یکتای چک در سامانه صیاد ثبت نماید. دارنده نیز باید چک را در این سامانه تایید کند. سامانه صیاد در ماده ۶ اصلاحی این قانون تعریف شده است. مشکل زمانی پدید می‌آید که صادرکننده، با وجود صدور چک کاغذی، از ثبت آن در سامانه صیاد خودداری می‌کند. بنابر رای وحدت رویه ۸۷۰ هیئت عمومی دیوان عالی کشور، الزامی برای ثبت چک در صیاد برای صادرکننده وجود ندارد، بنابراین اگر دارنده برگه چک، علی‌رغم درج این عبارت در چک، بدون ثبت در سامانه آن را پذیرفته باشد، به ضرر خود اقدام نموده و از مزایای قانونی چک محروم کرده است. در مقابل، چک الکترونیک که تمامی مراحل آن از صدور تا انتقال در بستر اینترنت و با امضای الکترونیکی انجام می‌شود، این مشکلات را به‌طور اساسی رفع کرده است. در چک الکترونیک، اساساً لاشه‌ای کاغذی وجود ندارد که میان کاغذ چک و عدم ثبت آن در سامانه صیاد اختلاف حاصل شود و همین امر علاوه بر افزایش امنیت، موجب تسهیل در پیگیری و کاهش دعاوی قضایی شده است.

۴. نقد دستورالعمل از منظر نکات ماهوی چک‌های الکترونیک

پس از بررسی و نقد جنبه‌های شکلی چک الکترونیک از منظر دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک، اکنون نوبت آن است که به مفاد و موادی پرداخته شود که ناظر بر ماهیت این سند هستند. در ادامه، مواد مربوطه مورد تحلیل قرار می‌گیرند؛ برخی از این مقررات با ایرادات و ابهاماتی همراهند که ضمن نقد آن‌ها، پیشنهادهاتی نیز در جهت اصلاح و بهبود ارائه خواهد شد.

۴-۱. ماهیت و ارکان چک الکترونیک

ماهیت چک الکترونیک، می‌تواند در سه مبحث ماهیت، امضا و ثبت؛ مورد بررسی قرار گیرد.

۴-۱-۱. ماهیت چک الکترونیک

من باب تعریف اصطلاح چک الکترونیک، به طور صریح در بند ۷ ماده ۱ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک بیان شده است: "چک الکترونیکی موضوع تبصره ماده (۱) قانون اصلاح قانون صدور چک سندی است که صدور، دریافت، تایید اطلاعات و انتقال آن به شخص دیگر در قالب داده پیام صورت می‌گیرد و صدور آن منوط به امضای الکترونیکی صادرکننده است. این سند حسب مورد مشمول قوانین و مقررات مرتبط با چک کاغذی می‌باشد." این تعریف بنیاد حقوقی چک الکترونیک را شکل می‌دهد.

۴-۱-۲. امضای الکترونیکی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های سند الکترونیک، «امضای الکترونیکی» می‌باشد؛ امری که در قانون نمونه تجارت الکترونیکی آنسیترال^۱ نیز به روشنی مورد تأکید قرار گرفته است.^۲ در واقع، ایجاد تشکیلات فنی و حقوقی لازم برای صدور امضای الکترونیکی، سنگ بنای شکل‌گیری اسناد الکترونیک مطمئن و قابل استناد در بسترهای دیجیتال محسوب می‌گردد.^۳

در دستورالعمل اجرائی بند ۶ ماده ۱، امضای الکترونیکی چنین تعریف شده است: «امضای الکترونیکی وفق بند (ی) ماده (۲) قانون تجارت الکترونیکی، عبارت است از هر نوع علامت منضم شده یا به نحو منطقی متصل شده به داده پیام که برای شناسایی امضاکننده داده پیام مورد استفاده قرار می‌گیرد.» امضای الکترونیکی مطمئن که موضوع بند (ک) ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی می‌باشد، در ماده ۱۰ اوصاف آن بدین‌گونه مقرر شده است که چنین امضایی باید: "الف) نسبت به امضاکننده منحصر به فرد باشد، ب) هویت امضاکننده داده پیام را معلوم نماید، ج) به وسیله امضاکننده یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد، د) به نحوی به داده پیام متصل شود که هرگونه تغییر در آن قابل تشخیص و کشف باشد."

با این وجود، در متن دستورالعمل اجرائی صدور چک الکترونیک، هر جا سخن از امضا به میان آمده، صرفاً از اصطلاح «امضای الکترونیکی» استفاده شده و هیچ‌گونه تصریحی به ویژگی‌های امضای الکترونیکی مطمئن یا ارجاعی به بند «ک» ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی و ماده ۱۰ آن دیده نمی‌شود. از این امر می‌توان چنین استنباط کرد که نویسندگان دستورالعمل مزبور، در مقام بیان، تعریف حداقلی از امضا را مدنظر داشته‌اند و در مقام اجرا، الزامی به رعایت ویژگی‌های مندرج در تعریف «امضای مطمئن» را بیان نکرده‌اند. از جمله تفاوت‌های اصلی امضای الکترونیکی ساده و مطمئن، امکان شناسایی بعدی تغییرات

1. United Nations Commission On International Trade Law(UNCITRAL), Model Law On Electronic

2. Electronic signature means a data process attached to or logically associated with an electronic record and executed or adopted by a person in order to identify that person and to indicate that person's authentication of the electronic record.

۳. سپاهی، ۱۳۹۳، صفحه ۵۹

انجام یافته در سندی که با امضای الکترونیکی مطمئن امضا گردد، می باشد. از این رو به جهت آنکه امضای ساده علی الاصول از طریق ابزارهایی تولید می گردد که کنترل انحصاری صادرکننده نیست، چنین امری می تواند امکان انتساب سند به صادرکننده را با شبهاتی مواجه گرداند.^۱ با این حال، می توان این گونه تفسیر کرد که با استناد به ماده ۱۵ قانون تجارت الکترونیکی که ناظر بر ارزش اثباتی داده پیام های مطمئن است، چنین استدلال کرد که چک الکترونیک به عنوان داده پیام مطمئن باید واجد امضای الکترونیکی مطمئن نیز باشد. زیرا لازمه اعتبار حقوقی و قابلیت استناد این نوع اسناد، وجود امضایی است که دارای تمام ویژگی های امنیتی و فنی مقرر در قانون تجارت الکترونیکی باشد.

بنابراین، ضروری به نظر می رسد که تدوین کنندگان دستورالعمل های مربوط به چک الکترونیک، در بازنگری های آتی، به صراحت مشخص نمایند که منظور از «امضای الکترونیکی» در متن دستورالعمل، همان «امضای الکترونیکی مطمئن» بوده و باید واجد ویژگی های پیش گفته باشند.

۳-۱-۴. تحلیل رابطه سامانه های چکاد و صیاد

در ماده یک دستورالعمل اجرائی، از سامانه «چکاد» به عنوان زیرساخت فنی صدور، تایید، انتقال و استعلام چک الکترونیک نام برده شده است. این سامانه با هدف ایجاد بستری امن برای ارائه چک الکترونیک و کاهش مخاطرات ناشی از چک های کاغذی راه اندازی شده است و امکان مدیریت و نظارت آنلاین بر تبادلات چک را برای بانک مرکزی و شبکه بانکی کشور فراهم می کند. مطابق تعریف ارائه شده در این دستورالعمل، خدمات سامانه چکاد شامل مواردی چون: درخواست دسته چک دیجیتال، صدور چک، وصول درون بانکی و بین بانکی، مشاهده چک های صادر شده و دریافتی، انتقال چک، مسدودسازی و ابطال چک و نقد کردن چک بدون مراجعه حضوری می باشد. در موارد متعددی از دستورالعمل اجرائی، به سامانه چکاد به عنوان مرجع ثبت، استعلام و انتقال داده های چک الکترونیک اشاره شده است. برای نمونه، با تفسیر از ماده پنج دستورالعمل، صدور گواهی عدم پرداخت چک الکترونیک مستلزم تطابق اطلاعات با داده های ثبت شده در سامانه چکاد اعلام شده است.

از سوی دیگر، بند «و» ماده یک دستورالعمل اجرائی به سامانه «صیاد» اشاره کرده و آن را به عنوان سامانه صدور بیکارچه الکترونیکی دسته چک و ثبت نقل و انتقالات چک نزد بانک مرکزی معرفی می کند. طبق ماده ۶ اصلاحی قانون صدور چک، بانک ها مکلف اند صدور دسته چک را صرفاً از طریق سامانه صیاد انجام دهند. این سامانه با زیرساخت حقوقی مستحکم و سابقه ای طولانی تر نسبت به چکاد، بر صدور دسته چک نظارت دارد و از طریق ارتباط با سامانه های هویت سنجی الکترونیکی و اعتبارسنجی، وضعیت متقاضی را احراز می نماید و برای هر برگ چک، شناسه یکتا صادر می کند.

۱. صادقی و ناصر، ۱۳۹۹، ۱۹۶.

به نظر می‌رسد که ثبت اولیه اطلاعات چک، صدور شناسه و اظهار اراده انتقال در سامانه صیاد صورت می‌پذیرد، اما فرایندهای فنی از جمله امضای الکترونیکی، تایید ذی‌نفع، دریافت وجه و اعمال مسدودسازی در سامانه چکاد انجام می‌شود.

از منظر نویسندگان دو مورد ضروری به نظر می‌رسد:

۱. راه‌کار اولیه آن است که روند صدور، انتقال و اجرای چک الکترونیک در بستری واحد صورت بگیرد. در واقع، چک‌های الکترونیکی نیز نیازمند سامانه‌ای یکپارچه هستند که کلیه مراحل را در محیطی متمرکز انجام دهند و بستری آماده، امن و واحد فراهم گردد.

۲. به نظر می‌رسد با توجه به تمایزی که میان چک‌های الکترونیکی و چک‌های کاغذی در ماهیت آن‌ها وجود دارد، اختصارگویی در این اسناد ارجحیت دارد و بنابراین استفاده از داده‌ها با ارجاع مناسب آن به سامانه صیاد راه‌کاری متناسب با طبیعت این نوع اسناد خواهد بود.

۲-۴. الزامات ضمانت

ضمانت عبارت است از تعهد شخص ثالث به پرداخت وجه چک در سررسید، در صورت خودداری یا ناتوانی صادرکننده یا سایر مسئولان چک مانند ظهرنویس از پرداخت.^۱ مطابق ماده ۲۴۹ قانون تجارت، مسئولیت ضامن با مضمون‌عنه تضامنی است. این امر مستلزم آن است که ضامن صراحتاً نام مضمون‌عنه را ذکر نماید. با این حال، در رویه عرفی تجاری در نظام حقوقی ایران، در صورت سکوت ضامن از ذکر نام مضمون‌عنه، ضمانت به نفع صادرکننده تفسیر می‌گردد. هرچند قانون تجارت در این خصوص تصریح نداشته، اما عرف تجاری این خلاراً پوشش داده است.^۲

با این وجود، در مورد چک الکترونیکی این تفسیر عرفی جایگاهی ندارد. مطابق ماده ۴ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک "ضمانت «چک الکترونیک» به منظور التزام به تادیه وجه توسط شخص/ اشخاصی غیر از صادرکننده با «امضای الکترونیکی» ضامن/ ضامنین و با قید شخصی که ضمانت به نفع او صورت می‌گیرد (مضمون‌له)، امکان‌پذیر است"، به این معنا که ذکر صریح نام مضمون‌له شرط لازم برای تحقق ضمانت در چک الکترونیکی می‌باشد و سکوت در این خصوص، موجب بطلان ضمانت خواهد بود. در نتیجه، برخلاف چک کاغذی، در حوزه چک الکترونیکی ضمانت بدون ذکر نام مضمون‌عنه قابل تصور نمی‌باشد.

۱. اسکینی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۲۲

۲. اسکینی، ۱۳۹۳، صفحه ۱۲۸

۴-۳. گواهی عدم پرداخت

گواهی عدم پرداخت، سندی است که توسط بانک محال علیه صادر می‌شود و دلالت بر آن دارد که وجه چک در تاریخ مراجعه دارنده به دلایلی از قبیل فقدان موجودی، مسدود بودن حساب، دستور عدم پرداخت یا سایر موارد مقرر در قانون پرداخت نشده است. صدور این گواهی از حیث حقوقی اهمیت فراوانی دارد؛ چرا که مبنای طرح دعوای حقوقی یا کیفری علیه صادرکننده چک و نیز شروع مهلت‌های قانونی مربوط به اقدامات بعدی دارنده محسوب می‌شود.

۴-۳-۱. مندرجات گواهی عدم پرداخت

ماده ۶ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک به صورت صریح و منسجم، مندرجات لازم در گواهی عدم پرداخت را تعیین کرده است. این رویکرد را می‌توان یکی از نوآوری‌های مثبت و قابل توجه این دستورالعمل دانست؛ در حالی که قانون صدور چک در خصوص چک‌های کاغذی، جز در بیان کلی «ذکر علت» در گواهی عدم پرداخت، تصریحی نسبت به سایر مندرجات ندارد، دستورالعمل حاضر با تدوین یک چارچوب مشخص و شفاف، زمینه ارتقاء کیفیت و استانداردهای گواهی عدم پرداخت در چک‌های الکترونیک را فراهم کرده است.

۴-۳-۲. عدم انتقال گواهی عدم پرداخت

مطابق ماده ۷ دستورالعمل اجرایی چک الکترونیک "گواهی عدم پرداخت چک الکترونیکی قابل انتقال به غیر نمی‌باشد لیکن «چک الکترونیکی» برگشتی قابل انتقال به غیر است."

این تکلیف صریح قانونی مبین آن است که انتقال گواهی عدم پرداخت که سندی رسمی برای اثبات عدم پرداخت وجه چک است صرفاً در اختیار دارنده اولیه و دریافت کننده مستقیم آن از بانک است و قابل انتقال نیست؛ که این محدودیت آثار مهمی در حوزه حقوقی و کیفری دارد من جمله آنکه براساس ماده ۴ قانون اصلاح قانون صدور چک، دارنده چک باید جهت اثبات عدم پرداخت وجه چک گواهی عدم پرداخت را دریافت کند، همچنین ماده ۲۳ قانون صدور چک مقرر می‌دارد که در صورت صدور چک بدون موجودی کافی دارنده می‌تواند از طریق مراجع قضایی و ثبتی برای وصول آن اقدام نماید اما این فرآیند منوط به ارائه گواهی عدم پرداخت است. بنابراین دارنده چک مجبور است برای مطالبه وجه چک صرفاً به طرح دعوای حقوقی بپردازد که این امر روند پیچیده‌تر زمان بر و پرهزینه‌تری را ایجاد می‌کند. به علاوه آثار کیفری آن عبارت است از آنکه مطابق ماده ۱۱ قانون صدور چک دارنده چک باید پس از دریافت گواهی عدم پرداخت ظرف مدت شش ماه از تاریخ صدور آن، اقدام به طرح شکایت کیفری نماید، بنابراین در صورت غیاب این گواهی، امکان طرح شکایت کیفری و تعقیب صادرکننده چک منتفی است.

با توجه به اهمیت حفظ حقوق دارنده چک و افزایش امنیت حقوقی چک الکترونیک ضرورت دارد که علاوه بر منع انتقال گواهی عدم پرداخت، سازوکارهای مشخصی برای تضمین اطلاع دارنده جدید از وضعیت پرداخت و امکان دسترسی به این گواهی فراهم شود.

۵. نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی

از آنچه در این مقاله آمد، دستاوردهای زیر حاصل شد:

۱. در بخش مفهومی، مقاله بر جایگاه داده پیام و امضای الکترونیکی به عنوان ارکان اعتبار چک الکترونیک تاکید کرده و نشان داده است که چک الکترونیک ماهیتی دوگانه دارد؛ از یک سو تابع مقررات سنتی چک و از سوی دیگر مشمول قواعد خاص حاکم بر اسناد الکترونیکی است؛ به همین جهت از حیث برتری در جلوگیری در جعل و تزویر و همچنین تسهیل در رفع سواثر دارای امتیازاتی نسبت به چک کاغذی است.
۲. در بخش بررسی ابعاد شکلی چک الکترونیک، مقاله به ابهامات و ایرادات متعددی در نحوه تنظیم مفاد دستورالعمل اشاره دارد؛ از جمله ابهام در تبصره ماده ۲ درباره شرایط صدور دسته چک الکترونیک، در خصوص شرایط دریافت دسته چک، مطابق بخشنامه ابلاغی شماره ۱۳۵۱۴۰/۴ بانک مرکزی به بانک‌ها، اعلام شده است افرادی که برای نخستین بار مجاز به دریافت دسته چک هستند، می‌توانند بدون احتساب درصد ۸۰، نسبت به دریافت دسته چک الکترونیک ۱۰ برگی اقدام نمایند. با این حال، از حیث نسبت مقرر در متن دستورالعمل (۶۰ درصد)، ابهامی به چشم می‌خورد؛ زیرا مشخص نیست مبنای محاسبه و نسبت سنجی میان درصدهای مذکور بر چه اساسی است و چگونه باید تفسیر شود. از سایر ابهامات شکلی می‌توان به درج علت صدور، فقدان قابلیت درج شرط، و حذف تعارض رقم و حروف و ارجاع اشتباه مواد قانونی، نشان می‌دهد که هرچند دستورالعمل در برخی موارد پیشرفت محسوسی دارد، اما در برخی دیگر فاقد انسجام و دقت لازم است. سپس با توجه به مواد دستورالعمل، می‌توان دریافت که چک الکترونیک حسب مورد الزامی به تبعیت کامل از مقررات حاکم بر چک کاغذی ندارد؛ به‌ویژه در مواردی مانند سنجش اصالت سند، امکان ظهورنویسی، و اعمال دفاعیات شکلی نظیر انکار و تردید.
۳. در بعد ماهوی، مقاله به تعریف چک الکترونیک ایراداتی وارد به عمل آورده است من جمله، آثار حقوقی بی‌توجهی به تفکیک انواع امضای الکترونیکی، تحلیل رابطه سامانه‌های «صیاد» و «چکاد» با وجود ابهام ثبت چک در آن‌ها، لزوم ضمانت صرفاً در صورت بیان نام مضمون‌عنه و تطبیق قواعد مربوط به صدور گواهی عدم پرداخت با قانون صدور چک پرداخته است.

در نهایت، نگارندگان ضمن اشاره به مزایای چک الکترونیک معتقدند که دستورالعمل مصوب ۱۴۰۲ در بخش‌های مهمی با نارسایی مواجه است و بدون بازنگری و اصلاح، نمی‌تواند به‌طور کامل پاسخگوی مقتضیات حقوقی و نیازهای اجرائی استفاده‌کنندگان از این سند باشد. بنابراین پیشنهاد می‌شود که:

- نگارش مفاد دستورالعمل، به‌ویژه در بخش شرایط دریافت دسته‌چک، نیازمند اصلاح و رفع اشتباهات ارجاعی است.
- دستورالعمل درخصوص نحوه اجرای مفاد آن در سطح شعب بانکی مسکوت مانده است.
- امکان درج شرط در چارچوب اصل آزادی اراده در صدور و انتقال چک پیش‌بینی شود.
- سامانه‌های ثبت اسناد به‌گونه‌ای ارتقا یابند که هرگونه تغییر به‌صورت دقیق و قابل ردیابی ثبت گردد.
- نوع امضای الکترونیکی (ساده یا مطمئن) به‌صورت صریح مشخص شود.
- سازوکار ارتباط سامانه‌های «چکاد» و «صیاد» با چک الکترونیک تبیین گردد.
- با منع انتقال گواهی عدم پرداخت، سازوکار اطلاع‌دارنده جدید از وضعیت پرداخت و دسترسی به گواهی فراهم شود.

دسترسی به داده

- داده‌های استفاده‌شده یا تولید‌شده در این پژوهش در متن مقاله ارائه شده است

تعارض منافع نویسندگان

- نویسندگان این مقاله اعلام می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافی در رابطه با نویسندگی و یا انتشار این مقاله ندارند.

- اسکینی، ربیعا، (۱۳۹۳)، حقوق تجارت (برات، سفته، قبض انبار، اسناد در وجه حامل و چک)، چاپ یازدهم، تهران: انتشارات سمت
- سپاهی، امیر، (۱۳۹۳)، حقوق اسناد (کاغذی-الکترونیکی)، چاپ اول، تهران: انتشارات دادگستر
- شکوری مقدم، محسن، (۱۳۸۴)، حقوق تجارت الکترونیکی، جلد اول، تهران: نشر ذره
- السان، مصطفی، ۱۳۸۴، تشکیل قراردادهای الکترونیکی، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۳۶، صص ۱۴۱-۱۸۴
- ساردوئی نسب، محمد؛ طاهری، احد، (۱۳۹۲)، چک الکترونیکی، مجله علمی-پژوهشی حقوق خصوصی، دوره دهم، شماره اول، صص ۸۷-۱۱۱
- صادقی، محسن، ۱۴۰۴، تاثیر الکترونیک شدن چک بر مهلت های مراجعه به ظهرنویسان (همراه با نقد دو رای قضایی)، گاهنامه علمی-دانشجویی عدلیه، شماره ۱۱، صص ۵-۱۳
- صادقی، محسن، حاجبانی، محمدجواد، ۱۴۰۴، عدم تأیید چک صیادی توسط دارنده در سامانه و چالش صادرکننده در دریافت دسته چک جدید: نقد راه کارهای حقوقی، فصلنامه پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۱۱۵، تابستان، صص ۲۵-۶۶
- صادقی، محسن، ناصر، مهدی، ۱۳۹۹، خطرات حقوقی امضای الکترونیکی و الزامات قانونی پیشگیری از آن ها (مطالعه تطبیقی در حقوق ایران و آمریکا)، فصلنامه پژوهشی بازرگانی، شماره ۹۶، پاییز، صص ۱۸۹-۲۲۴
- عبدی پور فرد، ابراهیم، (۱۴۰۱)، چالش های حقوقی قانون صدور چک، حقوق اسلامی، سال نوزدهم، شماره ۷۲، صص ۲۴۳-۲۶۷
- کریمی، عباس؛ قاسم پور، امین؛ شهباز قهفرخی، سجاد، (۱۴۰۱)، انکار و تردید نسبت به چک های الکترونیکی، فصلنامه تحقیقات حقوقی ویژه نامه حقوق و فناوری، شماره ۹۹، صص ۱۱-۳۴
- نصیری مفخم، فریا؛ نعمت بخش، محمدعلی؛ برآنی دستجردی، احمد، (۱۳۸۳)، رهیافتی به سمت چک الکترونیکی با تحلیل نظام پرداخت چک در ایران، پژوهشنامه بازرگانی، شماره ۳۲، صص ۵۵-۱۰۴

- Eskini, R. (2014). Commercial Law (Bill of exchange, Promissory note, Warehouse receipt, Bearer instruments, and Cheque) (11th ed.). Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
- Sepahi, A. (2014). Law of Instruments (Paper-Electronic) (1st ed.). Tehran: Dadgostar Publications. [In Persian]
- Shakouri Moghadam, M. (2005). Electronic Commerce Law (Vol. 1). Tehran: Zarre Publications. [In Persian]
- Elsan, M. (2005). Formation of electronic contracts. Business Research Quarterly, (36), 141-184. [In Persian]
- Sardouei Nasab, M., & Taheri, A. (2013). Electronic cheque. Private Law Journal, 10(1), 87-111. <https://doi.org/10.22059/jolt.2013.50486> [In Persian]
- Sadeghi, M., & Hajjban, M. J. (2025). Failure of the Siadi cheque confirmation by the holder in the system and the issuer's challenge in obtaining a new cheque book: A critique of legal solutions. Business Research Quarterly, (115), 35-66. <https://doi.org/10.22034/jts.2025.2048863.4084>. [In Persian]
- Sadeghi, M., & Naser, M. (2020). Legal risks of electronic signature and legal requirements for their prevention (A comparative study in Iranian and U.S. law). Business Research Quarterly, (96), 189-224. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.17350794.1399.24.96.7.0> [In Persian]
- Abdipour Fard, E. (2022). Legal challenges of the Cheque Issuance Act. Islamic Law Journal, 19(72), 243-267. [In Persian]
- Karimi, A., Ghasempour, A., & Shahbaz Ghahferokhi, S. (2022). Denial and objection regarding electronic cheques. Legal Research Quarterly - Special Issue on Law and Technology, (99), 11-34. [10.29252/jlr.2022.220933.1867](https://doi.org/10.29252/jlr.2022.220933.1867) [In Persian]
- Nasiri Mofakham, F., Nematbakhsh, M. A., & Barani Dastjerdi, A. (2004). An approach toward the electronic cheque by analyzing the cheque payment system in Iran. Business Research Quarterly, (32), 55-104. [In Persian]

- ICC Uniform Customs and Practice for Documentary Credits for Electronic Presentation (EUCP) Version 2.1
- UNCITRAL Model Law on Electronic Transferable Records 2017
- United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL), Model Law on Electronic Commerce

